

TNC AKTUELLT

Årgång 8(1966):5-6

I N N E H Å L L

Sida 1-18 Bendz: Grekiskan och latinet som långivare, särskilt
 åt det tekniska och naturvetenskapliga språket.

Det föredrag som professor Gerhard Bendz höll vid representantförsamlingens vårsammanträde 1966 har nu utarbetats i skriftlig form. Enligt protokoll RF 1966-1 § 10 skulle föredraget ingå i ett särskilt nummer av TNC-Aktuellt.

Professor Bendz' föredrag som hade rubriken Grekiskan och latinet som långivare, särskilt åt det tekniska och naturvetenskapliga språket bifogas härmed.

31.12.1966

Professor Gerhard Bendz:

Grekiskan och latinet som långgivare, särskilt åt
det tekniska och naturvetenskapliga språket

Föredrag inför TNCs representantförsamling den 26 maj 1966.

Ärade församling.

Jag skall först be att få tacka för de vänliga hälsningsorden och också för den stora äran att få tala inför detta auditorium. Det antydde att jag har varit litet tveksam. Det beror inte på någon brist i den goda viljan, det beror inte heller på den tillfälliga indisposition i talorganet som just nu har drabbat mig och som möjligen kommer mig att framstå som ett åskådlighetsexempel på Falstaff Fakirs definition på de döda språken, nämligen att de kallas så på grund av den gravlika stämma varmed de framsägas av den erfarne översättaren. Utan det har berott på att jag helt enkelt anser mig inkompetent att tala här, jag kan inte tillräckligt av den naturvetenskapliga terminologin för att göra det. Jag har mera specialiserat mig på den medicinska, som ju visserligen är en del av den naturvetenskapliga, men också bara en del. Men jag har ändå accepterat, trots denna inkompetens. Jag har helt enkelt inte kunnat motstå den oerhörda älskvärdhet som har mött mig från presidiets sida. Jag vill också passa på att uttala en språkmans naturliga stora tacksamhet och beundran för det enastående fina och betydelsefulla arbete som uträttas av Tekniska Nomenklaturcentralen.

När det gäller beteckningen långgivande språk, tänker man naturligtvis i första hand på alla de lån som har strömmat in i form av övertagande av färdiga gamla ord. Men i den moderna vetenskapliga terminologin är det inte i första hand dessa det gäller utan i ännu mycket högre

grad de nyskapade termer som kommit till stånd med hjälp av sådana gamla ord eller ordstammar. Och sådan inlåning sker naturligen i förbindelse med införandet av nya begrepp, nya föremål, varor till exempel. Det kan mycket väl tänkas att vi har ett gott ord i svenskan, men att vi ändå lånar in ett motsvarande utländskt, men då ger vi det gärna en annan nyans och åstadkommer därigenom ett preciserande och ett berikande av vårt eget språk. Ordet 'mänsklig' är utmärkt, men vi lånar ändå in 'human' och det har ett samband med det av antikens människor skapade begreppet humanitet. Så när vi nu använder 'human', är det den ena sidan av mänsklighet som vi betecknar; när vi använder 'mänsklig' är det i varje fall ofta den mera pejorativa sidan: 'det är slarvigt, men mänskligt', 'det är mänskligt att fela' osv.

Vi lånar in nya främmande ord också vid förbättring av konstruktioner. Vi nöjer oss inte med ordet 'vindöga'. Engelskan och danskan, också norskan, har klarat sig med det även sedan det inte längre var något vindöga, men vi har från tyskan övertagit det latinska ordet 'fenestra'. Vi har naturligtvis inte skapat nya termer för vin och frukt eller för metaller som vi stiftar bekantskap med. I varje fall är det oftast så. Vi kan mycket väl försvenska dessa inlånade ord till oigenkännlighet, såsom när vi av latinets 'cerasus' gör 'körs-', av latinets 'prunum' gör 'plommon' och av latinets 'pirum' gör 'päron' och eventuellt, om nu etymologin är riktig, av latinets 'abella' gör 'äpple'.

Såsom vi såg i fallet mänsklig-human har ofta det inlånade ordet, innan det åstadkommer precisering hos oss, haft en lika allmän betydelse i det långivande språket som det ord vi själva hade. Föreståndare har man specificerat med prefekt och prost, det senare en sammandragning av propositus, tillsyningsman med episkopus, intendent, inspektor; alla dessa ord betyder just tillsynings- eller uppsyningsman. Och när det gäller orden på -or har vi ytterligare en differentieringsmöjlighet med hjälp av franskan, så att vi kan göra åtskillnad mellan en inspektor och en inspektör. Vi kan göra åtskillnad också genom olika betoning. Inspéktor och inspektór är inte helt detsamma. Ibland är en sådan betoning från början en felbetoning. Vi vet alla att uttalet elektríker är mycket vanligt.

Jag tror till och med att man på något håll har sökt tillgoda-göra sig detta felaktiga uttal och åstadkommit en ny betydelse, så att eléktriker är en elektroingenjör och elektriker en arbetare i branschen. (Det där är dock givetvis någonting som man kanske skall vara försiktig med såsom princip för nybildning av ord.) Styresman blir t.ex. rektor och director, i förfranskad form direktör. Vi har det fina ordet hövding som är bildat på huvud, men vi lånar in latinets ord för huvud, caput, i dess franska form chef. Vi har ordet furste som bara är en variant av ordningstalet förste. Inte desto mindre lånar vi in latinets princeps och får därmed en specifikation: furste av kungligt blod. Tyfus betyder bara helt allmänt dunst, och det är ju en lång väg därifrån till den sjukdom som det nu symboliserar. Humor och humör betyder som bekant bara vätska. Det är nästan en tillfällighet att inte liquor och likör har fått samma betydelse. När man lånar in termer för varor, vill man väl i första hand att dessa benämningar skall vara beskrivande, och det är de väl också ibland. Syndetikon är ett gott exempel på ett rent beskrivande namn. Men de kan också vara skrytsamma, reklambetonade. Ett sådant är Vademecum, och vi vet att det finns många av den typen, Rejuven t.ex., även vitamin får väl sägas höra till den kategorin. Det finns också starkt affektiva ord. Ett sådant är bomb, och ett annat är väl, om än kanske inte i lika hög grad, torped. Man har sagt att ordet monoton genom sina tre o-n målar det monotona. Det är möjligt att det kan ge ett onomatopoetiskt intryck, jag är dock inte säker på att det var så ursprungligen i grekiskan, som det kommer ifrån.

Men vi har ju också ett annat slag av inlåning som man kanske egentligen inte skulle behöva gå in på inför detta vetenskapliga forum, och det är den inlåning som har sin grund i snobberi och lättja. Vi ser ju i dessa dagar hur de anglosaxiska orden fullkomligt översvämmar oss, och det har i varje fall den relationen till vetenskapliga sammanhang att det finns vissa vetenskaper som i en språkmans tycke inte gör tillräckligt motstånd mot de främmande orden, särskilt de anglosaxiska. Det är väl ändå inte någon större mening i att låna in ordet trend när man har det gamla tendens. Jag vill inte därmed aktualisera riksdagsmannens klagan över användningen av ordet successivt, som han tyckte var onödigt när vi har det gamla svenska 'pö om pö'. Tendens är visserligen

redan ett lånord, men ett som har inordnats i vårt system. Det hör till dessa ord på -ns av latinska substantiv på -ntia, uttalade -ntsia eller -nsia, och därifrån har vår fått s-et. De är mycket talrika och bildade på stammen i det latinska presensparticipet, som vi också lånar in. Bara skenbart paradoxalt får vi av ett presensparticipet kompetens adjektivet kompetent, och av substantivet som är avlett därifrån competentia blir det kompetens. Men denna omkastning av -s och -t har sin mycket enkla förklaring. Som jag nämnde har -ntsia (och -nsia) blivit det medeltida och nylatinska uttalet. Därav s-et. Och presensparticipets nominativ kompetens är det inte som ligger till grund för vårt ord kompetent, utan naturligtvis stammen i det latinska participet. Det latinska presensparticipet har ursprungligen hetat competens. Men i fråga om ortografi var romarna mycket radikala, vilket de inte var på en mängd andra områden. Jag hörde i flygplanet från Köpenhamn i dag hur det ropades ut att man skulle ha säkerhetsbältet på 'in case of unexpected turbulence'. Och sedan utropades detta på nytt på svenska: 'i händelse av oväntad turbulens'. Det förefaller också vara ett onödigt ord i stället för t.ex. gropighet. Därmed berör jag en sida av inlåning som i och för sig är ganska viktig, nämligen eufemismen i vidaste bemärkelse, alltså inte bara för att dölja något ofint utan också för att förfina något högst uthärdligt. Det är ju finare att dinera än att äta middag, att supera än att äta kvällsmat. Tendensen är välbekant. Och den kan i sin tur göra att man övertar från främmande språk några ord som man annars inte skulle behöva. Turbulens förefaller mig att vara ett onödigt lån, och ett som hör till det där slappa övertagandet. Till historien om successivt och 'pö om pö' förs man också när man anmärker mot shopping center, souvenirshop och liknande uttryck, eftersom man då i stället för shop tvingas att föreslå affär eller butik. Det gamla svenska ordet skulle möjligen vara handelsbod.

I den vetenskapliga terminologin finns det ju gott om sådana engelska ord och det är svårt att säga var gränsen går mellan vad som är behövligt och önskvärt å ena sidan och vad som är onödigt eller till och med olämpligt å den andra. Jag ser att spinn används (stavat med två n) och det är väl ingenting ont att säga om det. Shunt har tidigare varit på tal här och det kanske inte heller är någonting att säga om; det är svårt att skapa en annan term för det. Det är bara det att med engelskans sh kommer man så långt ifrån svenska

ortografiska regler, och tendensen att införliva lånorden, som ursprungligen alltså varit främmande ord och sedan skall bli lånord, med inhemska språkvanor är viktig nog. För att inte tala om alla dessa enstaviga engelska ord i pluralform som vi har en sådan egen- domlig svaghet för, slips, tips, keps, räls, alla de där. Det är kanske delvis engelskans enstavighet som gör att den påverkar oss så starkt. Det var Sir Alexander som en gång vid utrymningen av Dunkerque, när en av hans högre officerare påpekade för honom att 'It looks catastrophical', svarade engelskt entonigt och enstavigt 'I don't like such long words'.

När det gäller franskan har vi också dessa anpassningssvårigheter. Nivå och platå har vi redan införlivat. Påver, stavat med 'å', stöter kanske numera bara språkmännen; 'ådövi' har man väl ännu inte godtagit med den rent svenska stavningen, inte heller 'ådökålånj'.

När det gäller långa ord, som alltså engelsmännen inte tycker om, har man dock möjligheten att korta av dem genom ellips. Elektrici- tet avkortas med el, lokomotiv till lok, och man kan sammansätta två elliptiska ord, t.ex. ellok. Man kan också sammansätta ett ords början och ett annat ords slut, typen moped och motell. Den metoden har vunnit insteg också i vetenskaplig terminologi. I varje fall har jag åtskilliga exempel från farmakologin. En tablett som är löslig benämnes inte med det otympliga uttrycket tabletta solubilis, utan den heter numera solubletta. Det är en ordbildning som man kan ställa sig litet tveksam till, men att den är praktisk kan inte precis bestridas.

En form av bemästrande av lånorden och deras införlivande i det egna språksystemet är vad som kallas folketymologier. Det finns ju rätt många välkända exempel, såsom 'undervisitet' i stället för univer- sitet, 'tillochfråntrådar' för telefontrådar. Inte riktigt smick- rande för professorskåren är det vanliga bruket av 'professorisk' för provisorisk. En sorts folketymologi var också på tal när man i något militärt sammanhang försökte införa en ny beteckning för ett förband som opererar både till lands och sjöss och dessutom i luften. För sådana som opererar till lands och sjöss hade man

redan lånat den zoologiska benämningen på grodorna, amfibier. Det skymtade då i diskussionen en benämning trifibie-förband, något som naturligtvis innebar en alldeles felaktig uppfattning av amfi-, i det man då delar upp ordet amfibier i am-fibier (i stället för amfi-bier; jfr bios, liv) och därtill skapar tri-fibier!

En medicinsk term som har varit mycket omtvistad och av medicinarna själva har ansetts såsom oriktig är den för stigbygeln i örat, stapes. Ytligt sett är det en förfärlig bildning; ordagrant 'ståfot' i stället för 'fotstöd'. Det skulle egentligen ha hetat pedistibulum med en form av pes (fot) och ett vokalförändrat substantiv stabulum som vi har i franskan och engelskan för stall, étable, resp. stable. Det ordet har föreslagits. Men det visar också hur farligt det är att gå för burdust till väga. Följer man nämligen detta stapes tillbaka, kommer man i tidig medeltid till stapha, ur vilket har utvecklats italienskans staffa (varifrån vårt stafett). Bakom stapha ligger ett longobardiskt ord som betyder steg. Ock stafett är alltså en ilkurir som inte lämnar stigbyglarna. Med andra ord uttryckt: detta stapes är en folketymologi som träffar helt nära vad den ursprungliga ordformen innebar.

När man sysslar med inlåning från andra språk, skall man inte glömma det stora område som kan betecknas med översättningslån. Det är litet olika för olika språk, men på det hela taget ligger grekiskan och i synnerhet latinet så starkt bakom de moderna språken att man kan säga att inom varje del av språket har vi översättningslån, inte bara enstaka ord utan också fraser och konstruktioner. Bland de senare räcker det att erinra om den fristående satsförkortningen t. ex. 'ingen undantagen', en typ som är övertagen från latinet, vare sig vi fått den direkt eller indirekt. Den finns i alla de moderna språken. När det gäller enstaka ord är det lätt att påvisa exempel, men det är svårt att dra gränsen exakt. I många fall vet man inte riktigt om det är fråga om översättningslån eller om det förhåller sig så att två olika folk oberoende av varandra kommit på samma uttryck för en sak. Ibland kan man dokumentariskt visa att ordet är översatt, ibland är sannolikheten därför mycket stor. Antologi, blomsterurval, översattes till latin med florilegium, som i sin tur översattes till tyska med Blumenlese. Vi har i det fallet inte tillgripit någon

lånöversättning. Syneidesis är ett grekiskt ord som betyder medvetande, samvete. Det blev på latin ordagrant översatt till conscientia, vilket på svenska blev samvete. Pronoia blev, översatt till latin, providentia, och till svenska försyn. Det grekiska stereoma (stammen känns igen i stereometri) översattes till latin med firmamentum och till svenska med fäste, himlafäste. Dessa ord är alltså indirekt övertagna från grekiskans beteckningar för samma saker. Vårt hov hänger samman med tyskans Hof som betyder både gård och hov. Det är i sin tur nog en översättning från franskans cour, som också har båda betydelseerna, och ännu längre tillbaka kommer vi till latinets aula, som är ett grekiskt lånord. I grekiskan betyder det just både gård och palats och därmed var det lätt att flytta över det på hovet.

Grekiskan och latinet är något olika, till och med mycket olika till sin karaktär. Det är grekiskan som är det uttrycksrika av dessa båda språk. Latinet är, det måste dessvärre erkännas, ett ganska tungt och nästan lite otympligt språk när det gäller ordbildning. I det tidiga latinet kunde man ännu tämligen fritt sätta samman nominalstammar, alltså substantiv plus substantiv, adjektiv plus substantiv osv., men den förmågan avhände man sig under den klassiska tiden, och den kom aldrig riktigt igen, även om den levde kvar lite fördolt i det talade språket och dyker upp här och var i våra litterära källor till det talade språket. En sådan bildning som caldicerebrius, 'hethjärnad' (cerebrum är ju hjärnan och caldus varm), finner vi ett par gånger hos Petronius, alltså på Neros tid, som en sorts folklig motsvarighet till hetlevrad som vi har kvar efter den antika läran om temperamenten. Ordet nomenclatura, som är aktuellt för denna församling, är inte någon typiskt latinsk ordbildning. Det har kvar första ledet i dess grundform, vilket beror på att man ännu har haft känsla för andra ledets verbala karaktär. Verbet calare är språkhistoriskt samma ord som vårt kalla. Nomenclatura betyder alltså namnkallande, namngivande, och nomen står som objekt till stammen i andra ledet. Nomenclator var ett egendomligt och ganska pittoreskt inslag i den gamla romerska stadsbilden. När en romersk aristokrat gick ute på gatorna, hade han gärna med sig en slav som var skicklig i att känna igen folk, och var han inte det, hade han en lista med namnen, så att han kunde hjälpa sitt minne och för sin herre tala om vem

det var de mötte, så att den fine mannen vid behov kunde hälsa tillräckligt artigt och inte förnärligt vederbörande genom att inte känna honom, ty då riskerade han naturligtvis att gå miste om hans röst vid nästa konsulsval. En sådan nomenclator skulle vi väl alla önska oss då och då. Jag skulle i denna situation gärna vilja ha en naturvetenskaplig terminologisk sådan vid min sida. Men det kanske jag kan få så småningom.

Grekiskan har däremot inga svårigheter med dylika sammansättningar. Där kan man sammansätta ord hur som helst, med vilka stammar som helst, och grekiskan är ett mycket ordrikt språk, som därför har förmåga att uttrycka vad som helst. Det är det som gör att grekiskan är så användbar fortfarande. Man skulle inte klara sig i den moderna terminologin med bara latinet. Med hjälp av grekiskan och kombinationen av dem båda blir insatsen mycket stark. Det finns ett latinskt ord som heter morsus. Det betyder bitt, nämligen insektsbett, ormbett, djurbett osv. Det används så i medicinen; morsus canis är hundbett. Nu har den moderna odontologin stora svårigheter med sin terminologi. Det är en förhållandevis ung vetenskap, vars terminologi ännu inte har stabiliserat sig. Man får ideligen söka efter nya termer. Och då vore det en fördel om man från början kunde göra denna terminologi något så när systematisk. Då har man frågat vad bettläran skulle kallas på vetenskapligt språk. Man kan ju inte säga morsologi, eftersom det inte är det slags bitt det är fråga om, utan sammanbitningen mellan käkarna. Det är inte lätt att uttrycka det på latin, men på grekiskan kan allting uttryckas. Där heter samman syn-, bita dakno- och läran om -logia, alltså syndaknologia kan man utan vidare säga om bettläran, och så reserverar man morsus för det mera animala bittet. Även latinet har rika möjligheter i fråga om avledningar med prefix och suffix, det som numera sammanfattas i modeordet morfem, men man blir väl ändå tvungen att inom morfemen skilja på sådana som står framför och sådana som står efter. Och man har ju också infix, fast de spelar en betydligt mindre roll. Tangere, röra, är ett välkänt ord (i geometrin t.ex.), där är -n- infix, stammen är tag-, vars -g- förvandlas till -k- framför tonlöst t, t.ex. i taktil. Men det är sällan infixen spelar någon större roll i ordbildningen. Prefixen och suffixen gör det desto mer. Och i fråga om sådana har

alltså både grekiskan och latinet ett mycket stort förråd.

När man på Atens gator möter en skylt för Philips radio, är det litet egendomligt att se hur detta grekiska ord phil(h)ippos kommer tillbaka: hippos är ju häst, och phil(os) vän, alltså hästvän. Det kommer tillbaka i formen Philips radio, försett med ett latinskt lånord också, radio, från radius (stråle) som har använts i så många olika sammanhang. Vid denna enkla reklamskylt står man inför en mer än 2000-årig rundvandring genom västerländsk kultur.

På liknande sätt kan vi ibland också konfronteras med att vi själva får tillbaka ett ord som vi har skickat ut. Tar vi ett sådant ord som boulevard så är det kanske inte närmast vårt språk utan lågtyskan och holländskan som har skickat ut sitt 'bålverk' och fått det tillbaka i den förfinade franska formen och betydelsen boulevard. Dessa vandringar är intressanta och jag skall senare återkomma till just de kulturhistoriska aspekterna. Rundvandringarna kan vara ganska vida. Ordet silo har vi som bekant från spanskan och därför är pluralformen silos inte helt ur vägen fast man också ser andra pluralformer rekommenderade, silon och kanske mest silor. Det är det grekiska ordet siros som ligger bakom och som hade just betydelsen av en underjordisk kammare där man lade ner säden till förvaring.

Ibland har man förmånen att kunna använda både latin och grekiska i ett och samma ord. Det är det som kallas för hybrider. Till och med i ett så vanligt ord som television har vi ett grekiskt förled och ett latinskt efterled. Skulle vi varit mycket puristiska och avstå från hybrider, där så låter sig göra, skulle det hetat telopsis eller något sådant, förkortat till telops, med en kanske mycket passande association till kalops. Nu har det blivit television och det är ett värdigare ord, men det har blivit för långt, så att man genast behövt förkorta det till initialerna TV som bekant, medan danskans fjernsyn och andra språks ersättningar för det varit väl så goda. Det finns de som anser att benämningar för sådana uppfinningar bör vara internationella. Jag vet inte om det är alldeles nödvändigt, och man finner ju att inte ens om man tar de latinska och grekiska beståndsdelarna för ordbildning blir det alltid detsamma. Det finns ju alltid några folk som föredrar att

med översättningslån ta sina egna ord. En hybrid, eller skenbar hybrid skall man kanske säga, är det desexcitera som jag funnit i en av TNCs ordlistor. Men det har stöd i liknande ord som vi redan har i vårt språk, desillusionera, desorientera, desinficera osv. Detta des- är ju annars inte latin, såsom excitera<excitare. Det finns inte något des- i latinet utan det är det latinska dis-som, eventuellt i kombination med de-, har givit dés- i franskan. Men det är en så att säga legitimerad hybrid.

Professor Wessén talade om ordet byggnation för ett år sedan, enligt vad som framgår av handlingarna, och det ordet är nog en nagel i ögat på varje språkman. Man förstår inte riktigt varför det inte skulle gå att klara sig med 'byggande' eller kanske något annat i annat sammanhang. N-inskottet är egentligen intressant. Det är ett ovidkommande -n-, ty om vi ser till parallellerna seglation och muntration, skulle det ju heta 'byggation'. Men tydligtvis har det varit någon analogi till l-et i seglation, r-et i muntration och kanske också till legitima latinska lånord med -gn-, såsom indignation och resignation. Ett sådant instoppat -n- har vi också i ordet marknad, som är latinets mercatum, handelsplats, marknad. Också där är n-et egendomligt och man gissar väl närmast på en association, en analogi, till de många svenska orden av typen tystnad, skillnad, båtnad, saknad, fast man helst skulle vilja ha något som ligger nära även i betydelse. L, r, n och m, i synnerhet l och r, har en viss tendens att komma fel genom omställning, metates, och även att komma in obehörigt.

Man kan naturligtvis låna in både ett grekiskt ursprungsord och ett latinskt lånord från ifrågavarande grekiska ord. Jag skall nöja mig med ett exempel som gubernator, som vi har i den franska formen guvernör. Gubernator är i det klassiska latinet ursprungligen bara styrmannen på ett fartyg, sedan också allmänt styresman, guvernör. Det är ett lån från grekiskans kybernetes, ett ord som vi känner igen i den nya termen cybernetik, som vi lämpligen i likhet med anglosaxarna stavar med c i början (uttalat som s). Man är dock litet tveksam hur man i sådana fall skall förfara med det grekiska k-et. Kyklos t.ex. har man via latinet försvenskat till cykel, kynikos till cynisk. Det finns många som gör en betydelseskilnad mellan kynisk och cynisk, så att man reserverar kynisk för den gamla

filosofskolan i antiken, som kallade sig så, och cynisk för det mera allmänna begreppet i modern tid. Här är svårt att få någon riktig konsekvens. Cyklop börjar vissa grekofiler uttala och stava kyklop. Det är tämligen onödigt, eftersom det hänger samman med cykel och betyder rundöga. Skrivningen cyklop är att föredra.

Jag skulle kanske nämna något om de olika yttre formerna för inlåning av grekisk-latinska ord, särskilt de latinska, eftersom vi ju har de grekiska nästan genomgående i latinsk form. Inlåningen kan ske antingen så att man behåller det latinska ordet oförändrat. Det gör man naturligtvis bara när man kan ansluta till svenska ordtyper, vilket är möjligt särskilt när det gäller latinets första deklination. För substantiven på -a är det mycket lätt: penna, planta, summa. Summa betyder det översta, vilket sammanhänger med att romarna räknade nerifrån och upp och skrev summan där uppe. Skola är mycket svagt förändrat, det är bara k-ljudet som skrivs annorlunda. Också orden på -um har man kunnat överta utan alltför starkt motstånd, men det är förhållandevis lärda ord, centrum, museum, faktum, visum, narkoticum, och vi ser hur motsträviga de är i folkmun, där man har en tendens att använda pluralformen som singularis. Orden på -us övertar vi inte ofta oförändrade, de är för typiskt latinska. Diskus är ett sådant, och där rör det sig också om en mycket speciell användning av det latinska ordet för skiva. Annars kastar man bort ändelsen -us och får disk, mur osv. Det gäller även latinska a-ord att man för det mesta kastar bort ändelsen, t.ex. natur, struktur, form, port.

Ordet atom betyder som bekant odelad och är alltså numera så opassande som möjligt som benämning på vad det skall beteckna. Men man kan naturligtvis behålla sådana ord, som är kulturhistoriskt, vetenskapshistoriskt mycket upplysande. Atoms latinska motsvarighet är individ, det odelade. De båda orden har alltså fått ganska olika betydelser.

Det tredje sättet att inlåna är att försvenska ytterligare, och det har vi redan haft åtskilliga exempel på. Fenestra blir fönster, magister blir mästare, pondus blir pund, camera blir kammare, diabolus blir djävul, diaconus blir djäkne osv. Och man kan natur-

ligtvis kombinera alla dessa tre sätt. Vi såg det på disk och diskus, oförändrat diskus, med bortkastad ändelse disk. På samma vis är kamera oförändrat, kammare försvenskat. Likaså magister och mäster. Inlåningen kan ske vid olika tider och företeelsen kan då delvis motsvara vad man i franskan kallar 'mots savants' och 'mots populaires'.

Atom ger alltså om man så vill vetenskapshistoria, kulturhistoria. Det gäller många ord, även kanske framför allt våra gamla lånord. Pengar av pecunia (pecus = boskap) går tillbaka till en tid då man använde boskap som betalningsmedel. Också köpa har en sådan lång historia. Det har nämligen sammanhang med latinets ord för krögare, caupo, som blir copo, med verbet coponari som betyder hålla krog; med andra ord, det säger oss att våra germanska förfäders äldsta förbindelser med romarna skedde vid den romerska arméns marketenterier, där man gick till krogen och köpte vin. Derivera och derivata är välkända termer. Rivus betyder bäck och derivare avbäcka, alltså avleda vatten. Rivalis är adjektivet till rivus och betecknar ursprungligen den som bodde vid samma bäck eller kanal, ofta bevattningskanal, som någon annan. Så kom man att gräla först om vattnet och sedan om kvinnorna. Kejsare och tsar (båda ur namnet Caesar) har också sin kulturhistoria. Bildning är ett översättningslån från latinets formatio och i sista hand från grekiskans plastike. I det sammanhanget vill jag gärna nämna att det i dagarna utkommit en posthum liten skrift av förre professorn i grekiska i Lund Albert Wifstrand som heter 'Fem ord' (och behandlar bl.a. ordet bildning) och som bygger ut varje ords historia till en hel exposé av en del av kulturen, en historisk överblick av utomordentlig lärdom och charm.

Ibland är det bara så att ett gammalt lånord får stå kvar även när betydelsen förskjuter sig. Det gäller ordet plomb som är bildat av plumbum, bly. Det är ingen som nu tar anstöt av guldplomb, som alltså egentligen betyder guldbly. Det rör sig här om den icke ovanliga språkliga företeelse som kallas katakres (jämför t.ex. skohorn av metall).

Kanske kan det vara tillåtet att nämna något om några av de många viktiga prefixen och suffixen. Kanske nöjer jag mig med suffixen.

Prefixen är ju i regel klarare. Detta nomen som vi har i nomenklatur innehåller stammen no- i ett verb som betyder 'känna igen' och suffixet -men uttrycker medel eller resultat. Ordet nomen betyder alltså egentligen igenkänningsmedel. Suffixet har sin motsvarighet i grekiskan i ord på -ma. Det grekiska -ma och det latinska -men är språkhistoriskt sett samma suffix och ett rätt viktigt sådant. Det är dock knappast produktivt vid modern ordbildning. Det skall i så fall vara grekiskans -ma, knappast det latinska -men. Det senare förekommer endast när man tar upp gamla antika ord. Även bitumen och alumen är nämligen antika ord. De är alltså inte nyskapade, men de är svårförklarliga, eller rättare sagt, de kan nästan bara förklaras som analogi till andra ord där vi har en verbalstam (ty någon sådan finns inte i alumen och bitumen), t.ex. acumen, volumen. Volumen är resultatet av en rullning, alltså en rulle. Vid sidan av -men finns i samma betydelse -mentum. Formen på -men är egentligen finare. I den klassiska litteraturen används den i mera värdat språk, men har tydligen också varit den arkaiska. Nomen är visserligen ett alldagligt ord, men gammalt. Men där det i övrigt fanns dubletter, använde de exklusiva författarna formen på -men och de normala den på -mentum. Det är därför i regel den sistnämnda formen som går igen i våra lånord: ornament, ligament, liniment, fragment osv. Ett exempel på den kortare typen är foramen, som betyder hål, resultatet av en borrhålning. Fragmentum är resultatet av en brytning, alltså ett brottstycke, segmentum resultatet av en utskärning, ett utskuret stycke.

De grekiska orden på -ma har varit lite svåra att inpassa i svenskan. Vi säger ett schema, ett tema, men redan dilemma håller på att förlora sitt neutrum och man möter inte så sällan den-genus, en dilemma, naturligtvis felaktigt, men föranlett av analogi till vad det betyder, en svårighet. I vissa av orden har förskjutningen redan skett, så att schisma, som betyder klyvning, har blivit den-genus i svenskan, medan det är neutrum ännu i danskan. Likaså dogma: neutrum i danskan, men den-genus i svenskan: en dogm. Kanske har där den omständigheten inverkat att vi har en del maskulina grekiska lånord på -sm. När schism blir realgenus kan det alltså hänga samman med att det grekiska ordet spasmos, latinets spasmus, ryckning, har blivit spasm, och så har man haft svårt att hålla dem isär. Appendix och index skulle egentligen vara real-

genus, men genom analogi till, skall vi säga ett bihang, ett register, har det blivit neutrum av det. Ettpsyke, psyket, är så femininum som det kan vara både i grekiskan och latinet. Amor- och Psyke-historien har dessutom hållit det feminina genus starkt vid liv, genom personifikationen av psyke till en feminin gestalt. Icke desto mindre är psyke neutrum i svenskan, kanske i analogi till kynne, lynne och liknande. Särskilt har, som jag redan antytt, denna genusförskjutning drabbat de substantiverade orden på -um. I Berlingske Tidende för idag läste jag om ett narkotikum. Så fint uttrycker sig knappast våra egna dagstidningar, utan de talar ogenerat och nästan genomgående om narkotikan. Och vi får naturligtvis motse en tid då det normalt heter narkotikan och petitan, liksom det redan heter rekvisitan. Men det är i varje fall språkmännens plikt att sträva emot. Där är bakåtsträveri det enda riktiga.

I listan över kärntekniska ord (TNC 36) står ordet absorbator. Verbet heter på latin absorbe're, och när man så till stammen absorb- lägger ett t, får man den s.k. supinstammen. Genom partiell assimilation förvandlas så b till p framför det tonlösa t-et. Regelbundet skulle detta andra deklinationens verb ge formen absorptor. Nu är det visserligen sant att många av de latinska verben inte behåller den konjugation som de haft i det klassiska latinet. Det kan därför tänkas att 'absorbare' har förekommit i sent, vulgärt latin och då skulle formen absorbator kunna vara riktig. Franskans absorber skulle kunna tyda på ett latinskt absorbare. Men franskans synkretism är litet för stor för att tillåtas inverka på nyskapade termer. Franskans absorbeur är dessutom av en annan typ och behöver inte vara normgivande för ordbildningen. Man skulle alltså gärna ha sett att det blivit absorptor i stället, i full analogi med absorption. Formen -ator är däremot riktig när det gäller latinska verb av första konjugationen, som har supinstam på -at: accelerator, ackumulator, kondensator, laborator osv.

Jag skall avslutningsvis nämna dels en svårighet när det gäller ordbildning med hjälp av både grekiska och latinska grundelement, dels något om diminutiverna. Kanske skulle jag också beröra -alis och -aris som är principiellt rätt intressanta. Vad jag med det

förstnämnda syftar på, är den bristande systematik som råder i den medicinska terminologin i det avseendet att de patologiska benämningarna ofta inte har en anatomisk motsvarighet på samma språk. Led heter i den anatomiska nomenklaturen articulus. Articulation hette det förr, men nu vill man nog hellre säga articulus. Men ledinflammation heter inte articulit utan artrit. En inflammation i en nervus heter inte nervit utan neurit och en allmän, sjuklig, degenerativ förändring i en led heter artros, i en nerv neuros. Det anatomiska begreppet är emellertid rena latinets, alltså nervus, articulus. Magsäcken heter ventriculus, inflammation i den heter gastrit. Njure heter ren, njurinflammation nefrit. Lever heter på latin jecur men leverinflammation hepatit. Det är det grekiska ordet som ligger bakom, hepar, i genitiv heptos, alltså stan hepat-. Den formen skulle man egentligen haft också i heparin, som alltså borde ha hetat heptin, liksom stearin borde ha hetat steatin. Ett sådant fel gör naturligtvis dock mindre i varubeteckningar. Nasus har som motsvarighet rinit, cerebrum (hjärnan) encefalit. Öra heter auris eller med diminutivformen auricula, men öroninflammation heter otit. Det heter inte musculit, utan myit, med det grekiska motsvarande ordet. Likaså endokardit, perikardit osv. Cardia var det grekiska ordet för hjärta, latinets är cor. Vadan denna egendomliga brist på samstämmighet, på systematik? Ja, man drar väl nästan självmant den slutsatsen, som också kommer sanningen nära, att romarna inte kunde så mycket om sjukdomar, medan de inte hade kunnat undgå att ge namn åt de anatomiska begreppen. Romarna blev aldrig några framstående läkare. Allt vad vi vet om läkekonsten i Rom tyder på att det var greker som utövade den, i varje fall så snart man kommer upp till ett något så när vetenskapligt stadium och inte står kvar på fältskärens, för vilken anatomin var viktigare än patologin. Resultatet föreligger ännu i våra dagars medicinska terminologi, i vilken som regel de anatomiska grundbegreppen uttrycks på latin och sjukdomsbenämningarna på grekiska. Det är alltså historiskt sett mycket förklarligt och en skälig honnör åt grekernas stora insats inom läkarevetenskapen, vartill romarna inte kunde uppvisa något motstycke. Men lika fullt är det ju i någon mån en anomali. Franskan har i viss utsträckning råkat ut för detsamma. Vi tycker att det är självklart att blind och blindhet skall höra samman, men franskan

har fått ordet aveugle, blind, från det vulgära latinets aboculus, en som är av med ögat, medan däremot det franska ordet för blindhet, cécité, kommer från det latinska vårdade ordet för blind, som var caecus, och blindhet, caecitas. Vi har för all del många exempel på bristande systematik i vårt språk också, men i stort sett är det nog bättre hos oss än i franskan med dess olika skikt av ord som kommit in från latinet vid olika tider. När då en akut sjukdom benämns med det latinska acutus och en kronisk med det grekiska khronikos, så frågar man sig, om romarna företrädesvis har studerat de akuta och grekerna de kroniska sjukdomarna. Så är det inte, utan det är bara det, att det grekiska ordet för akut, oxys, var litet för ohanterligt för latinet och så har man översatt det. Man försökte översätta khronikos också, till longus eller tardus, men försöken slog aldrig riktigt igenom. När vi ser att ven har latinsk benämning och artär grekisk, är det inte heller så, att romarna bara kände till det ena, utan det ligger till på ett lite mera invecklat sätt. Puls däremot kunde även romarna konstatera att det fanns, och man betecknade företeelsen med ordet för stöt. Men i stort sett är det alltså en brist i den romerska medicinen som gör att vi ännu i våra dagar, trots att den medicinska terminologin är mycket rik och om inte fullkomlig så i alla fall mycket uttrycksfull, fortfarande har kvar en del sådan onöjaktighet.

Jag nämnde auricula som pendang till auris, öra. Diminutiverna kom i det senare (och tidigt i det talade) latinet att ersätta grundformerna, inte så att man utan vidare såg ner på föremålen såsom mindre, utan därför att dessa diminutiver samtidigt fick en innebörd av förtrolighet, så att man till och med kunde säga soliculus, lilla solen, i stället för sol, vilket återspeglas i de romanska språken, i det här fallet i franskans soleil. Musculus betyder egentligen bara den lilla musen, den lilla råtten, och har väl fått sitt namn av muskelns likhet med en spolförmig råtta med dess tillhörande svans som alltså motsvarar muskelns sena. Alla dessa förminskningsord har i svenskan blivit ord på -el, muskel, artikel, partikel, och vi gör ingen åtskillnad ifråga om genus. Particula är femininum, articulus är maskulinum, tuberculum är neutrum, men det heter lika fullt en tuberkel, liksom en partikel och en artikel. I latinet var det så att diminutivformen alltid skulle ha samma genus som sitt grundord. Därför blev det particula

av pars, emedan detta är femininum, articulus av artus, lem, led, emedan detta är maskulinum. Man kan gå rätt långt med diminutiverna genom att lägga på ytterligare diminutivändelser. Lamina, lamna, skiva, har blivit lamella. Liten skiva kan också heta lamellula, alltså dubbla diminutiver. Det finns också särskilda regler för användningen av de olika diminutivsuffixen. Det fanns en tvål som hette Ovicula. Det var nog meningen att detta ord skulle betyda det lilla ägget. Ägg heter ovum, ett litet ägg ovulum eller, med dubbel diminutivbildning, ovellum. Diminutivsuffix som börjar på c hör däremot till tredje och fjärde deklinationens substantiv. Ovicula måste därför komma av ovis, får, och betyda det lilla fåret. Affärslivets representanter har en viss svaghet för latinet, men det är inte alltid så lätt att träffa det rätta.

Till slut skall jag bara helt kort erinra om det mycket produktiva suffixet -alis och -aris och framför allt om något som man kanske inte tänker på, nämligen att -aris bara är en dissimilation av -alis som inträder om ett l går före i samma ord. Grundformen är alltså -alis, och -alis och -aris är egentligen samma suffix. Det heter centralis men nuclearis, därför att i det senare ordet ett l går före. Likaså: verticalis, men rectangularis, där l-et till och med går omedelbart före suffixet.

En annan egendomlighet med dessa ord är att vi i svenskan har dem dels i formen på -al, dels i formen på -ell, ibland bådadera: endast central och vertikal, men både horisontal och horisontell. Där kommer återigen franskans båda skikt fram. Partialis blir partiell, men dess motsats totalis blir total. Här föreligger sålunda brott i systemet. Idealis har vi med -a- i substantivet ideal, men adjektivet heter ideell. Criminalis blir kriminell. Av formalis återigen har vi både formal och formell. Orden på -aris har vi nästan genomgående bara i fransk form. Det är därför det heter nukleär när vi försvenskar nuclearis, liksom rektangulär, polär. Det finns också, bl.a. i geografin, ett adjektiv polar, knappast dock i fysiska sammanhang. Vulgaris blir bara vulgär, singularis singular. Jag erinrar därvid om den nyssnämnda förklaringen till att det heter singularis med r men pluralis med l: helt enkelt därför att i pluralis den ursprungliga ändelsen -alis kan behållas, i singularis däremot går ett l före, som gör att l

måste dissimileras till r. Några av orden på -är går för övrigt tillbaka på ett annat suffix, -arius, vilket komplicerar saken ytterligare: elementär av elementarius, temporär av temporarius osv.

Därmed har jag nog överskridit gränsen för mina ärade åhörars tålamod. Jag ber om ursäkt för att det hela kanske varit lite väl kalejdoskopiskt, men jag hoppas att framställningen har inspirerat till några tankar om principiella ting och att den har gett något litet intryck av de s.k. döda språkens odödlighet.

Några litteraturanvisningar:

- Ayres, Donald, English words from Latin and Greek elements.
Tucson, Arizona 1965
- Bendz, Gerhard, Latin för medicinare. 3e uppl. Lund 1964
- Björck, Gudmund, Djäknar och helikoptrar (Två hundra grekiska lånord i svenskan och litet till). Lund 1953
- Ellegård, Alvar, De internationella orden. Stockholm 1966
- Nybakken, O., Greek and Latin in scientific terminology.
Iowa 1959
- Wifstrand, Albert, Fem ord (bildning, jubileum, kejsare, pilgrim, martyr). Lund 1965
- Wikén, Erik, Latin för botanister och zoologer. Lund 1951.
- Wikén, Erik, och Einarsson, Bo, Allmän språkkunskap för gymnasiet. Stockholm 1967